

מרכז לידע ולמחקר בחינוך
مركز معلومات وبحث في التربية والتعليم
Center for Knowledge and Research in Education
האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים

כיצד מחנכים לערכים בבתי הספר בישראל?

דגשים מתוך סקירה

מסמך זה כולל דגשים מתוך עבודת מחקר איכותנית בנושא "כיצד מחנכים לערכים בישראל?"
עבודת המחקר נכתבה בידי שרי אלפיי-ניסן כחומר רקע להקמת ועדת המומחים לנושא חינוך לערכים –
קווים מנחים למדידה והערכה. למסמך המלא [לחצו כאן](#).
למידע נוסף על פעילות ועדת המומחים [לחצו כאן](#).

ינואר 2020

מ סמך זה מציג ממצאים מתוך מחקר איכותני שבחן כיצד מחנכים לערכים במערכת החינוך בישראל. שאלת המחקר הייתה: **כיצד מתעצבים ומתורגמים ערכים ממלכתיים בדרכם ממטה משרד החינוך אל בתי הספר ואל התלמידות והתלמידים?**

עבודת המחקר הוגשה כחומר רקע לדיוניה של ועדת המומחים לנושא חינוך לערכים - קווים מנחים למדידה והערכה, והיא מתבססת על מחקר גישוש שנועד לספק תמונת מצב ראשונית באשר לדרכי הטמעתם של ערכים בבתי הספר בישראל. המחקר כלל ראיונות עומק עם נשות ואנשי חינוך וקריאה של תוכניות חינוך לערכים המוצגות באתרי משרד החינוך. עבודת מחקר זו אינה מבוססת על ספרות אקדמית, ומבקשת להביא את עמדותיהם, דעותיהם ורגשותיהם של המרואיינים כלשונם. מטרת המחקר הייתה לבחון את נושא החינוך לערכים משני קצות צינורות מערכת החינוך, החל בנשות ואנשי המטה והוגי התוכניות החינוכיות ועד התלמידות והתלמידים. ראיונות נערכו עם ארבע בעלות תפקידים באגפים שונים במשרד החינוך העוסקים בחינוך לערכים, וכן עם מנהלת אגף חינוך בעירייה בעיר גדולה, עם מנהל בית ספר תיכון בעיר גדולה, עם שני מורים מחנכים משני בתי ספר בערים שונות, עם שתי מורות מחנכות שהן רכזות חברתיות וממונות על התחום החברתי-ערכי בשני בתי ספר בערים שונות, ועם שני תלמידי י"ב מאזורים שונים בארץ הפעילים במועצות התלמידים האזוריות.

למחקר המוצג בתקציר זה קדם מחקר שעסק בחינוך הממלכתי היסודי. היה זה מחקר איכותני רב-מוקדי שנוערך מינואר 2017 עד נובמבר 2018, והוא כלל ניתוח תוכניות חינוכיות, ניתוח טקסטים שהפיץ משרד החינוך וניתוח טקסטים מאתרי אינטרנט של בתי ספר יסודיים ממלכתיים. כמו כן כלל המחקר עבודת שדה בבית ספר יסודי במרכז הארץ, שכללה תצפיות וראיונות עם הצוות החינוכי ועם מנהלת בית הספר. עבודת המחקר המוצגת כאן מתבססת גם על ממצאים ממחקר זה.

הפרק הראשון בעבודת המחקר עוסק בדרכי העברה של מסרים ערכיים בצינורות מערכת החינוך הישראלית. החינוך לערכים בבתי הספר בישראל הוא תוצר של תהליך רב-מוקדי בהשתתפות שחקנים רבים בעלי השפעה המעצבים את תמהיל הערכים במרחב בתי הספר. הממצאים מראים כי השחקנים המרכזיים במערכת החינוך הישראלית המשתתפים בתהליך העברת המסרים הערכיים הם שר החינוך, הדרג המקצועי של משרד החינוך על אגפיו השונים העוסקים בחינוך הערכי, הרשויות המקומיות, מנהלי בתי הספר, הרכזות החברתיות והיועצות החינוכיות, המורות והמורים. עוד משתתפים בתהליך שחקנים חיצוניים, ובהם עמותות וארגונים המציעים לבתי הספר תוכניות חינוך לערכים במיקור חוץ. מיקור החוץ הוא דרך משמעותית נוספת לשר החינוך או לרשות המקומית להעביר ערכים, וזאת באמצעות מימון התוכניות והנפקת אישורים.

הממצאים מראים כי דרכי ההעברה של מסרים ערכיים במערכת החינוך אינן ליניאריות, וכי ערכים עוברים דרך מגוון שחקנים רבי-עוצמה במטה ובשדה, וזוכים לפרשנות, לשינוי, להוספה ולהחסרה. התפיסות האידאולוגיות של השחקנים בשדה החינוכי משתקפות באופן הטמעתם של ערכים בבתי הספר, ולכן ניכרת שונות רבה בעניין זה במערכת החינוך. חשוב להדגיש כי גם התלמידים הם סוכנים חברתיים בתוך מערכת החינוך, ולא רק מחוברתים על ידה. יתרה מזו, גם לעמדותיהם הערכיות של הורי התלמידים יש השפעה ניכרת על האופן שבו מתורגמות תוכניות חינוך לערכים בבתי הספר.

הפרק השני בעבודת המחקר עוסק בשלושה מוקדים מרכזיים של חינוך לערכים בחינוך הממלכתי העל-יסודי: שיעורי החינוך, תוכנית התנדבות ששמה "התוכנית להתפתחות אישית ולמעורבות חברתית" ושאלות עמ"ר (ערכים, מעורבות, רלוונטיות) בבחינות הבגרות. המחקר מראה כיצד תוכניות הנהגות במטה משרד החינוך עוברות בצינורות מערכת החינוך דרך שלושה מוקדים אלו עד הגיען אל התלמידים. עולה מן המחקר שבשל מורכבות המערכת לא פעם מסרים הנהגים במטה מגיעים אל התלמידים כמו ב"טלפון שבור" ומשנים בדרך את אופיים. דוגמה לכך היא התוכנית "מעורבות חברתית". משתתפי המחקר מן המטה והשדה גם יחד קוראים לתוכנית בשמות שונים כמו "אזרחות פעילה" או "פרויקט ההתנדבות", אך רובם המוחלט נוקב בשמה המוקדם של התוכנית - "מחויבות אישית". כך, גם התלמידים שהתראיינו למחקר, שנחשפו לתוכנית כבר לאחר שנקבע שמה החדש, מכנים אותה בשמה המקורי. פרקטיקה זו אינה משקפת סמנטיקה בלבד, כי אם מאפיין המשקף את אופן הטמעת התוכנית בבתי הספר. המושג "התפתחות אישית", המופיע בשם התוכנית ובתכניה, בולט בהיעדרו. נוסף על כך, ממצאי המחקר מראים כי במקרים רבים התוכנית אינה מיושמת כפי שתוכננה. המשתתפים במחקר ציינו כי רבים מבני הנוער כלל אינם מתנדבים, ולעיתים גם בתי הספר מעלימים עין מן התופעה. גם במטה משרד החינוך וגם בשדה החינוכי תמימי דעים כי היעדר שיח רפלקסיבי בין המורים והתלמידים פוגע בהטמעת הערכים שבמסגרת התוכנית. עוד עולה כי המתח המתקיים כיום במערכת החינוך בין למידה עיונית ללמידה ערכית מוביל לכך שלמורות ולמורים אין זמן ומשאבים כדי לקיים שיח כזה. ייתכן שלאחר הטמעת התוכנית בכל בתי הספר באופן המותאם לחזונה, היא תוכל לשמש כלי מהימן למדידה ולהערכה של למידה ערכית בבתי הספר.

המשתתפים במחקר ציינו בראיונות כי חל שינוי בתפקיד המורים בעידן שלנו: הם אינם עוד "בעלי הידע" כי אם "מתווכי הידע". הממצאים מצביעים על כך ששינוי זה בתפקיד המורים נתפס בעיני המשתתפים כהזדמנות לשנות גם את האופן שבו מחנכים לערכים בבתי הספר, ואף מודדים ומעריכים חינוך ערכי. דוגמה לכך היא שאלות עמ"ר המופיעות בבחינות הבגרות. הקניית ידע ושינון דומיננטיים בחינוך העל-יסודי בשל הרצון להצליח במבחני הבגרות, והם מאפילים על החינוך לערכים. שאלות עמ"ר נדמות כפתרון יצירתי ואפקטיבי לבעיה זו. הן דורשות מן התלמידים ומן המורים ליישם שיח ערכי וחשיבה ביקורתית, וכן להפנים ידע העוסק באירועים היסטוריים או אקטואליים. זאת מכיוון שהן מחייבות את המורים לזנוח את שיטת השינון ולאמץ שיטה של ניתוח תכנים בכלים ערכיים. עם זאת, השאלות הפכו לחלק מזערי מבחינת הבגרות. ייתכן כי הגדלת משקלן בבחינות תביא לכך שהשיח הערכי יהיה נוכח בכל בתי הספר בישראל.

הפרק השלישי בעבודת המחקר דן בשאלה: מהם הערכים שאליהם מחנכים בבתי הספר בישראל כיום מנקודת מבטם של משתתפי המחקר? משתתפי המחקר ציינו כי אין כיום סט ערכים תָּחום ומוסכם המקודם ומוטמע במערכת החינוך הישראלית בכללותה. עוד הם ציינו שהערכים המרכזיים המוטמעים במערכת החינוך כיום נחלקים לשתי קבוצות מרכזיות: ערכים "אוניברסליים", ובהם ערכים הומניסטיים ודמוקרטיים, וערכים "ישראלים" ובהם ערכים לאומיים, ציוניים ודתיים. השחקנים בשדה החינוכי מקדמים את הערכים החשובים בעיניהם, וכך נוצרת שונות גדולה בין הערכים המוטמעים במקומות שונים בארץ. לנוכח המגוון האנושי והתרבותי המאפיין את ישראל, שונות זו צפויה ומובנת; אך בה בעת נשאלת השאלה האם יש צורך בהנחלת ערכי בסיס אחידים לכול, שאליהם יצטרפו ערכים על פי הצרכים התרבותיים ותפיסות העולם של הקהילות שבהן פועלים בבתי הספר?

הפרק הרביעי בעבודת המחקר עוסק באתגרים במדידה ובהערכה של תוכניות החינוך לערכים. מן הממצאים עולה כי מערכת החינוך יודעת למדוד הישגים אקדמיים, אך מתקשה במדידה ובהערכה של חינוך לערכים. לטענת משתתפי המחקר, קושי זה נובע בין היתר מהתמקדות בהישגים אקדמיים בחינוך העל-יסודי, שאינה מותירה זמן לשיח בנושא ערכים. האופן שבו מודדים ומעריכים את התלמידים בבתי הספר משקף אף הוא אידאולוגיה וערכים. מן המחקר עולה, למשל, כי בשל האופן שבו מעריכים ומודדים הצלחה בבית הספר, התלמידים חשים כי ערכי מצוינות והישגיות הם הערכים המהותיים ביותר בחינוך העל-יסודי כיום. כלל המשתתפים במחקר, מן המטה והשדה גם יחד, ציינו שמדדי ההערכה האקדמית יוצרים לחץ במערכת החינוכית ולא מותירים מקום ללמידה ערכית. המסר הערכי המועבר לתלמידים הוא שהציונים מעל לכול.

המחקר שקדם למחקר זה ועסק בחינוך היסודי הראה כי ישנם בתי ספר שבהם שונתה צורת ההערכה והמדידה של התלמידים. כך, למשל, בבית הספר יסודי במרכז הארץ חל שינוי במבנה התעודות לכיתות א' ו-ב' ובמבנה יום ההורים. את הערכות המורים ומתן הציונים במקצועות השונים מחליפה הערכה אישית של התלמידים את עצמם בלבד. השינוי יכול להתפרש כמבורך כי המורים אינם מודדים את הישגי התלמידים במספרים, כמו בדימוי של "בית חרושת לציונים". כמו כן, השינוי מותאם ערכית לתפיסה המבקשת להטיל את האחריות ללמידה על התלמיד ולאפשר חשיבה רפלקסיבית. עם זאת, משתתפי המחקר ציינו כי שינויים מסוג זה אינם מתרחשים בחינוך העל-יסודי. מחקר זה מעלה את הסברה כי יוזמות כמו שאלות עמ"ר בבחינות הבגרות יכולות להיות פתרון מתאים, שכן הן משלבות הקניית ידע, ניתוח ביקורתי ושיח ערכי. ייתכן כי הגדלת משקלן בבחינות הבגרות תשנה את צורת הלמידה וגם את צורת ההערכה והמדידה בחינוך העל-יסודי.

ממצאים מרכזיים העולים מעבודת המחקר

- המסרים הערכיים והאידיאולוגיים של שר החינוך המכהן נוכחים בבתי הספר, אם דרך התוכניות הנוצרות במטה ואם דרך מימון של תוכניות במיקור חוץ.
- קיים פער בין התוכניות לחינוך לערכים הנהגות במטה משרד החינוך ובין יישומן בפועל. פער זה נובע ממתווכים רבי עוצמה, ובהם הרשויות המקומיות, מנהלי בתי הספר, הרכזים החברתיים, המורות והמורים; מהיזון חוזר חסר מן השדה אל המטה; מתיאום חלקי בין האגפים במשרד החינוך, ומתיאום חלקי בין הוגי התוכניות לבין המפקחים על יישומן.
- לרשות המקומית יש משקל מכריע בקביעת הערכים המועברים בבתי הספר שבתחומה. הרשויות, בייחוד החזקות שבהן, משמשות מעין רגולטור נוסף בכל הקשור לסינון ולתיעדוף של התכנים הערכיים המועברים בבתי הספר.
- למנהלי בתי הספר יכולת ניכרת להטמיע את תפיסתם הערכית. אומנם הם כפופים לתכנים הערכיים שמאשר משרד החינוך, אך המינונים והדגשים נתונים להחלטתם.
- הורי התלמידים גם הם גורם משמעותי באופן הטמעתם של תכנים ערכיים בבתי הספר. לעיתים יש פער אידיאולוגי בין התפיסה הערכית של מנהל בית הספר לתפיסה של התלמידים והוריהם, ולא פעם ההורים מוחים והרשות המקומית מתערבת.
- מידת השפעתן של היועצות החינוכיות והרכזות החברתיות על החינוך הערכי בבתי הספר משתנה על פי מעמדן בבית הספר ומידת החשיבות שמקנה ההנהלה לחינוך לערכים.
- החינוך הערכי תלוי רבות בערכי המורות והמורים, באמונותיהם, בעמדותיהם, באישיותם וברצונם לנהל שיח ערכי בכיתה.
- מיקור החוץ הוא כלי בעל משקל רב בחינוך לערכים בבתי הספר, שכן הוא מאפשר לשר החינוך ולרשויות מקומיות להנחיל ערכים על ידי מימון תוכניות התואמות את תפיסת עולמם. עם זאת, מנהלי בתי ספר ורשויות שידן משגת יכולים לעקוף את רצון המשרד ולממן תכנים התואמים את השקפת עולמם.

שאלות לדיון בוועדת המומחים

- האם יש ליצור סט ערכים בסיסי ולהחילו בכל בתי הספר בישראל? האם אפשר לדון בחינוך לערכים בבתי הספר בישראל כאשר אין הסכמה רחבה באשר לאופי הערכים, ואם כן - כיצד? האם אפשר למדוד ולהעריך חינוך לערכים במצב זה של אי-הסכמה, ואם כן - כיצד?
- האם הכרעות אידאולוגיות באשר לחינוך לערכים צריכות להיות נתונות בידי הרשויות המקומיות ומנהלי בתי ספר?
- האם וכיצד השינויים בתפקיד המורה בעידן זה יכולים לשמש קרקע לשינויים בדרך הטמעת הערכים בבתי הספר?
- כיצד אפשר להעריך ולמדוד את השפעתן של תוכניות החינוך לערכים הנעשות במיקור חוץ? האם יש לבחון מחדש את משמעות השפעתם של שחקנים חיצוניים למערכת החינוך על החינוך הערכי של התלמידים?
- כיצד אפשר לייעל ולחזק תוכניות קיימות של משרד החינוך המבקשות לחנך לערכים, ולהביא להטמעתן בבתי הספר באופן מערכת?
- האם וכיצד יש לשלב את הרשויות המקומיות, את מנהלי בתי הספר, את הרכוזות החברתיות והמורות, את ההורים ואת התלמידות והתלמידים ביצירתן של תוכניות החינוך לערכים בבתי הספר?
- כיצד אפשר לייעל את השימוש בתוכניות החובה הקיימות לחינוך הערכי ככלי למדידה ולהערכה של החינוך הערכי בבתי הספר?
- מהן המשמעויות הערכיות של השינויים בהערכה ובמדידה המתחוללים כיום בחלק מבתי הספר היסודיים? האם אפשר לחולל שינויים כאלה גם בחינוך העל-יסודי?

כתיבת עבודת המחקר ומסמך הדגשים: שרי אלפייניסן
עריכת לשון: תמי בורשטיין | עיצוב: אמונה כרמל

